

بررسی دو طریق دستیابی به منابع کتاب «الکافی»

محمد قربانی*

چکیده

کتاب *الکافی*، مهم‌ترین کتاب روایی شیعه به شمار می‌آید. متأسفانه این کتاب، فاقد توضیحات درباره منابع خویش است و در اسناد روایات نیز الفاظی که منبع کتاب را به روشنی مشخص کند، وجود ندارد. از این رو بررسی راه‌هایی که به شناسایی و معرفی منابع آن بینجامد، اهمیت دارد و ارزش این کتاب را نمایان‌تر می‌کند. این نوشتار از بین راه‌های گوناگون، تنها به دو راه برای معرفی منابع *الکافی* اکتفا کرده است؛ راه اول، یکی بودن سند روایات با طریق کتاب در کتب فهرست و راه دوم، تطابق موضوعی روایات *الکافی* با کتاب نوشته شده توسط یکی از راویان سلسله سند. هدف این نوشتار بیان اتصال *الکافی* به کتب اصحاب ائمه علیهم‌السلام و مشخص کردن برخی منابع آن است.

کلید واژه: طریق به کتب، کتابت حدیث، کتب راویان، کلینی، منبع‌شناسی، علوم حدیث.

مقدمه

پیشینه فرهنگی شیعیان به سبب تأکید و سفارش معصومان علیهم‌السلام، کتابت حدیث بوده است. راویان و اصحاب امامان به وسیله همین کتابت حدیث، آموزه‌های دینی را در بستری امن برای نسل‌های بعد به ارمغان آورده‌اند. جوامع حدیثی شیعه با استفاده از کتب اصحاب ائمه علیهم‌السلام نگاشته شده‌اند که تصریح شیخ صدوق^۱ و شیخ طوسی^۲ مؤید ادعای یادشده است. اما از کلینی درباره چگونگی گردآوری مطالب و مصادر کتاب خود، سخنی در دست نیست.^۳ از این رو، مشخص کردن منبع بر قوت و غنای این کتاب می‌افزاید و ارتباط بین *الکافی* و نگاشته‌های اصحاب ائمه را روشن می‌سازد. این نوشتار از میان راه‌های متفاوت رسیدن به منابع *الکافی*، به دو راه می‌پردازد،^۴ راه نخست، یکی بودن سند روایت با طریق کتابی که منبع روایات است و راه دوم، تطابق موضوعی روایت *الکافی* با کتاب نوشته شده توسط یکی از راویان سند آن است. نوشتار حاضر در دو بخش عنوان شده، به همراه مثال از کتاب مورد بحث پی‌گیری می‌شود.^۵

الف) تطابق سند روایت با طریق فهرست‌نگار

کتاب‌های فهرست، برای معرفی نویسندگان و تألیف‌های آنان به وجود آمده‌اند. فهرست‌نگار برای اطمینان بخشیدن به خواننده کتاب خود، پس از معرفی مؤلف و آثار او، راه و سندی که به سبب آن، اطلاعات را نگاشته، بیان می‌کند. چنان‌که صاحبان فهرست

۱. نک: من لایحضره الفقیه، ج ۱، ص ۳ و ۴.

۲. نک: تهذیب‌الأحكام، ج ۱۰، (المشیخه)، ص ۴؛ الإستبصار، ج ۴، (المشیخه)، ص ۳۰۴ و ۳۰۵.

۳. این احتمال وجود دارد که مرحوم کلینی درباره *الکافی* و روش گردآوری آن مطالبی بیان داشته که به دست ما نرسیده باشد. این احتمال را کلام علامه حلی در بیان افراد «عدة من اصحابنا» به نقل از کلینی، تقویت می‌کند؛ ایشان در فائده سوم کتاب *خلاصة الاقوال* خویش آورده: «قال الشيخ الصدوق محمد بن یعقوب الكليني في كتابه *الکافی* في أخبار كثيرة عدة من أصحابنا عن أحمد بن محمد بن عيسى قال والمراد بقولي عدة من أصحابنا...» (خلاصة الاقوال، ص ۲۷۲). وی تصریح می‌کند که کلینی گفته است: منظور از «عدة من اصحابنا»... فلان افراد هستند که این گزارش به دست ما نرسیده است و منبع این سخن، کتاب علامه است و گویای این مطلب که کلینی درباره *الکافی* مطالبی داشته است.

۴. می‌توان برخی از این طرق را این‌گونه بیان کرد: بررسی اسانید پر تکرار، عده من اصحابنا، سندهای تحویلی و تعلیقی، بررسی معاصران کلینی و...

۵. مباحث منبع‌شناسی و احیای کتب حدیثی موضوعاتی است که در دروس استاد آیت‌الله مددی برای اولین بار مطرح شده است. در برخی مقالات و کتب از جمله مقاله «روش دستیابی به منابع *الکافی*» از استاد جدیدی نژاد، درباره منابع و راه‌های رسیدن به منابع *الکافی* بحث شده است. آن‌چه در بالا عرضه شده، در این مقاله نیست.

تصریح کرده‌اند بیشتر کتب شیعیان - به ویژه کتاب‌های مشهور - بیش از یک طریق داشته و آن‌ها به سبب زیاد نشدن حجم کتاب، تنها به یک یا دو طریق اکتفا کرده‌اند.^۱ افرادی که در این طُرُق نقش دارند، گاه با افرادی که سند روایات *الکافی* را تشکیل می‌دهند یکی هستند. این قرینه بسیار خوبی است که بیان می‌دارد این دسته روایات، از منبع مکتوب نگاشته شده و شفاهی نیستند.^۲

نمونه‌ها

نمونه اول

پرتکرارترین سندی که در *الکافی* به صورت کامل آمده، سند «علی بن ابراهیم عن ابیه عن النوفلی عن السکونی عن ابی عبدالله علیه السلام» است. این سند ۴۶۲ بار تکرار شده است. در *رجال نجاشی* در ترجمه سکونی آمده است:

إسماعیل بن ابی زیاد یعرف بالسکونی الشعیری. له کتاب قرأته علی ابی العباس أحمد بن علی بن نوح قال: أخبرنا الشریف أبو محمد الحسن بن حمزة قال: حدثنا علی بن ابراهیم بن هاشم عن ابیه عن النوفلی عن إسماعیل بن ابی زیاد السکونی الشعیری بکتابه؛^۳ نجاشی گوید: کتاب سکونی را بر احمد بن علی بن نوح قرائت کردم و وی گفت: محمد بن حسن بن حمزه از علی بن ابراهیم از پدرش از نوفلی از سکونی این کتاب را نقل کرده است.

ناقلان کتاب سکونی برای نجاشی، درست همان افرادی هستند که در سلسله اسناد روایات *الکافی* آمده‌اند. از این رو کلینی به این طریق کتاب سکونی را در دست داشته است.

نمونه دوم

ابن ابی عمیر از فقهای معروف شیعه و صحابی امام کاظم و امام رضا علیهما السلام است. نام وی در ۲۸۸۰ سند از اسناد *الکافی* آمده است.

۱. نک: *رجال نجاشی*، ص ۱۱۶، ش ۲۹۷.

۲. در این جا ذکر دو نکته ضروری است؛ نخست این که مقصود از بیان این موارد، اصل استفاده کلینی از منبع مکتوب در تالیف *الکافی* است. اگرچه راه‌ها و نمونه‌های ذکر شده یقینی نیست و نمی‌توان به سبب آن‌ها همه موارد را نقل مکتوب تلقی کرد، اما درصد درخور توجهی را دربر می‌گیرد. نکته دوم این که این راه‌ها شامل استفاده از کتب واسطه نیز می‌شود و برای شناخت دقیق منبع کتاب، کار دشوارتر است.

۳. *رجال نجاشی*، ص ۲۶، ش ۴۷.

در کتاب *الکافی* این بخش از سند (علی بن ابراهیم عن ابیه عن ابن ابی عمیر) بیش از ۲۱۰۰ بار تکرار شده است. ابن ابی عمیر، علاوه بر استفاده از محضر دو امام هم عصر خود، از کتب دیگر اصحاب نیز استفاده کرده و مطالب آن کتب را یا در کتاب‌های خویش جای داده یا ناقل آن کتب به نسل‌های بعد بوده است.^۱

نجاشی در ترجمه ابن ابی عمیر آورده است:

محمد بن ابی عمیر زیاد بن عیسی، أبو أحمد الأزدی ... لقی أبا الحسن موسى عليه السلام و سمع منه أحاديث كناه في بعضها فقال: يا [أبا أحمد] روى عن الرضا عليه السلام جليل القدر عظيم المنزلة فينا وعند المخالفين ... وقد صنف كتباً كثيرة ... أخبرنا بسائر كتبه أحمد بن علي السيرافي قال: حدثنا الحسن بن حمزة قال: حدثنا علي بن إبراهيم عن أبيه عن ابن أبي عمير بجميع كتبه؛^۲

محمد بن ابی عمیر کتب فراوانی تصنیف کرده است که همه این کتب را احمد بن علی سیرافی از حسن بن حمزه از علی بن ابراهیم از پدرش از ابن عمیر نقل کرده است.

نمونه سوم

در *الکافی* روایتی آمده که در سند آن «عبدالله بن محمد نهیکی» است:

عِدَّةٌ مِنْ أَصْحَابِنَا عَنْ أَحْمَدَ بْنِ مُحَمَّدَ بْنِ خَالِدٍ عَنْ عَبْدِ اللَّهِ بْنِ مُحَمَّدِ بْنِ النَّهَيْكِيِّ عَنْ عَمَارِ بْنِ مَرْوَانَ الْقَنْدِيِّ عَنْ عَبْدِ اللَّهِ بْنِ سِنَانٍ عَنْ أَبِي عَبْدِ اللَّهِ ع قَالَ: لَا صَغِيرَةَ مَعَ الْإِضْرَارِ وَلَا كَبِيرَةَ مَعَ الْإِسْتِغْفَارِ.^۳

در *رجال نجاشی* می‌خوانیم:

عبدالله بن محمد النهيكي ثقة قليل الحديث، جمعت نوادره كتاباً أخبرنا عدة من أصحابنا عن الحسن بن حمزة عن أحمد بن عبد الله عن أحمد بن أبي عبد الله عنه بكتابه ...؛^۴

کتاب عبدالله بن محمد نهیکی به واسطه گروهی از حسن بن حمزه از احمد بن عبدالله (از افراد عده در *الکافی*) از احمد بن ابی عبدالله (که همان احمد بن محمد بن خالد برقی در متن *الکافی* است) برای نجاشی گزارش شده است.

۱. نک: همان، ص ۴۱۱، ش ۱۰۹۶؛ فهرست طوسی، ص ۳۰۵، ش ۴۶۷.

۲. *رجال نجاشی*، ص ۳۲۶، ۳۲۷، ش ۸۸۷.

۳. *الکافی*، ج ۲، ص ۲۸۸، ح ۱.

۴. *رجال نجاشی*، ص ۲۲۹، ش ۶۰۵.

نمونه چهارم

مُحَمَّدُ بْنُ زِيَادٍ عَنِ ابْنِ سَمَاعَةَ عَنِ ابْنِ جَبَلَةَ وَعَلِيِّ بْنِ مُحَمَّدٍ عَنِ صَالِحِ بْنِ أَبِي حَمَّادٍ عَنِ عَبْدِ اللَّهِ بْنِ جَبَلَةَ عَنِ عَبْدِ اللَّهِ بْنِ سِنَانٍ عَنِ أَبِي عَبْدِ اللَّهِ عليه السلام قَالَ: عُنُقُ عَنْهُ وَاخْلِقُ رَأْسَهُ يَوْمَ السَّابِعِ وَتَصَدَّقَ بِوِزْنِ شَعْرِهِ فِضَّةً وَأَقْطَعِ الْعَقِيْقَةَ جَدَاوِي وَاطْبُخْهَا وَادْعُ عَلَيْهَا زَهْطًا مِنَ الْمُسْلِمِينَ.^۱

نجاشی در ترجمه عبدالله بن سنان آورده است:

عبدالله بن سنان بن طریف ... کوفی ثقة من أصحابنا جلیل لا یطعن علیه فی شیء روی عن ابی عبد الله عليه السلام ... له کتاب الصلاة الذی یعرف بعمل یوم و لیلۃ و کتاب الصلاة الکبیر و کتاب فی سائر الأبواب من الحلال و الحرام. روی هذه الکتب عنه جماعات من أصحابنا لعظمه فی الطائفة و ثقته و جلالته. أخبرنی الحسین بن عبید الله قال: حدثنا أحمد بن جعفر قال حدثنا حمید عن الحسن بن سماعة عن عبد الله بن جبلة عنه؛^۲ ابن سنان، از اصحاب امام صادق عليه السلام و دارای کتاب عمل یوم لیلۃ، کتاب صلاة کبیر و کتابی در سائر ابواب حلال و حرام است. این کتب به واسطه حسین بن عبیدالله از احمد بن جعفر از حمید (بن زیاد) از حسن بن سماعة (ابن سماعة) از عبدالله بن جبلة (ابن جبلة) از عبدالله بن سنان برای نجاشی گزارش شده است.

افرادی که در طریق کتاب ابن سنان برای نجاشی اند با افرادی که کلینی در سند روایت فوق آورده یکی هستند.

نمونه های فراوان دیگری قابل ارائه است که در این نوشتار قصد ذکر همه آنها نیست.

ب) تطابق موضوع روایت با کتاب راوی

با توجه به پیامی که روایات حامل آن هستند هر کدام در موضوعی جای دارند. باب بندی جوامع حدیثی از قدیم مدّ نظر محدثان بوده است. برخی اصحاب ائمه از ابتدا که به نگاشتن حدیث روی آوردند، بدون داشتن موضوع و باب بندی مشخص، تنها هرچه حدیث می شنیده اند، ثبت می کردند. برخی دیگر از راویان که به موضوعی خاص علاقه داشتند در آن موضوع از ائمه سؤال می پرسیدند یا روایات دیگران را در آن می نگاشتند که این تفاوت ها امروزه در سبک نگارش کتب حدیثی پی گیری می شود. گزارش های فهرستی

۱. الکافی، ج ۶، ص ۲۷، ح ۱.

۲. رجال نجاشی، ص ۲۱۴، ش ۵۵۸.

برای برخی راویان، کتاب‌هایی را در موضوعی خاص گزارش کرده است و اگر موضوع آن کتاب با موضوع روایتی که از آن راوی نقل شده، یکی باشد، قرینه‌ای خوب بر اخذ از کتاب اوست.

نمونه‌ها

نمونه اول

۱۴ روایت در *الكافی* به سند «محمد بن اسماعیل عن الفضل بن شاذان عن صفوان عن معاوية بن عمار عن ابي عبدالله عليه السلام» ذکر شده که تمام این ۱۴ روایت درباره حج است. از طرف دیگر کتب فهرست، معاویة بن عمار را شاگرد امام صادق و کاظم عليهما السلام معرفی کرده‌اند و دارای کتابی درباره حج می‌دانند.^۱ این مطلب گویای این است که کتاب حج معاویة بن عمار منبع اصلی این روایات در کتاب *الكافی* است.

نمونه دوم

در کتاب *الصلاة الكافی* حدود هشتاد روایت از حریر نقل شده است. حریر بن عبدالله سجستانی از اصحاب امام صادق عليه السلام و دارای کتبی از جمله کتاب *الصلاة* و نوادر است.^۲ منبع اصلی این روایات، کتاب *الصلاة* اوست. این نکته که کتاب وی منبع *الكافی* بوده علاوه بر تطابق موضوعی کتاب با روایات نقل شده از او با قرینه دیگری نیز قابل تأیید است و آن، یکی بودن طرق کتاب *الصلاة* حریر با سند روایات *الكافی* است. در فهرست شیخ طوسی آمده است:

حریر بن عبدالله السجستانی ثقة کوفي سكن سجستان. له كتب منها: كتاب الصلاة كتاب الزكاة كتاب الصيام كتاب النوادر تعد كلها في الأصول ... وأخبرنا برواياته الحسين بن عبید الله عن أبي محمد الحسن بن حمزة العلوي عن علي بن إبراهيم عن أبيه عن حماد عن حریر.^۳

۱. رجال نجاشی، ص ۴۱۱، ش ۱۰۹۶؛ فهرست طوسی، ص ۴۶۲-۴۶۳، ش ۷۳۷.

۲. رجال نجاشی، ص ۱۴۴-۱۴۵، ش ۳۷۵.

۳. فهرست طوسی، ص ۱۶۲، ش ۲۴۹.

با مراجعه به کتاب الصلاة الكافی حدود ده روایت می‌توان یافت که سندشان عیناً همان طریق ذکر شده در فهرست است.

عَنْهُ عَنْ أَبِيهِ عَنْ حَمَّادٍ عَنْ حَرِيْزٍ عَنْ زُرَّارَةَ عَنْ أَبِي جَعْفَرٍ عليه السلام قَالَ: قَالَ: لَا تَتَهَاوَنَ بِصَلَاتِكَ فَإِنَّ النَّبِيَّ صلى الله عليه وآله قَالَ عِنْدَ مَوْتِهِ لَيْسَ مِنِّي مَنْ اسْتَحَفَّ بِصَلَاتِهِ لَيْسَ مِنِّي مَنْ شَرِبَ مُسْكِرًا لَا يَرُدُّ عَلَيَّ الْحَوْضَ لَا وَاللَّهِ.^۱

ضمیمه «عنه» در این روایت به علی بن ابراهیم بازمی‌گردد. با توجه به عبارت شیخ طوسی و سند این روایت، یکی بودن آن روشن می‌شود.

نمونه سوم

نام حسن بن محبوب ۱۸۲۷ بار در سه بخش الكافی آمده است. از وی نزدیک پانصد روایت در جلد هفتم الكافی که کتب وصایا، حدود، دیات، شهادت و... را دربر می‌گیرد، نقل شده است.

در ترجمه این محبوب آمده است:

وی کتب فراوانی از جمله کتاب الحدود، دیات، فرائض و کتاب النوادر که نزدیک به هزار ورق دارد...^۲

فراوانی روایات وی در باب حدود و دیات و گزارش فهرست، قرینه‌ای بر اخذ این روایات از کتاب وی است.

در این باره نیز مثال‌های بسیاری قابل ارائه است.

نتیجه

برای رسیدن به منابع کتاب الكافی راه‌های فراوانی وجود دارد. این نوشتار از دو راه تطابق سند روایت با طریق فهرست‌نگار و تطابق موضوعی روایت با کتاب راوی، طرح بحث نمود و با ارائه مثال این راه را هموار کرد.

در تطابق سند با طریق فهرست‌نگار، از طریق پرتکرار «علی بن ابراهیم عن ابیه عن النوفلی عن السکونی عن ابی عبدالله عليه السلام» و طریق «علی بن ابراهیم عن ابیه عن ابی

۱. الكافی، ج ۳، ص ۲۶۹، ح ۷.

۲. فهرست طوسی، ص ۱۲۲، ش ۱۶۲.

عمیر» و ذکر عین همین عبارت در فهرست، بهره جست. در بخش تطابق موضوعی روایت با کتاب راوی، از کتاب «حجّ» معاویة بن عمّار، «صلاة» حریر بن عبدالله و روایات این دو در بحث حجّ و نماز استفاده شد که قرینه‌ای بر استفاده کلینی از منبع مکتوب در تألیف *الکافی* است.

کتابنامه

- الإستبصار فيما اختلف من الأخبار، محمد بن حسن طوسی، تحقیق: محمدباقر خراسان، تهران، دارالکتب الإسلامیه، اول ۱۳۹۰ ق.
- تهذیب الأحکام، محمد بن حسن طوسی، تحقیق: محمدباقر خراسان، تهران، دارالکتب الإسلامیه، چهارم، ۱۴۰۷ ق.
- خلاصة الأقوال، حسن بن یوسف حلّی، قم، دارالذخائر، ۱۴۱۱ ق.
- رجال النجاشی، احمد بن علی نجاشی، قم، مؤسسه نشر اسلامی وابسته به جامعه مدرسین حوزه قم، ششم، ۱۳۶۵ ش.
- فهرست کتب الشیعة وأصولهم وأسماء المصنّفين وأصحاب الأصول، محمد بن حسن طوسی، نجف، مکتبه مرتضویة، بی تا.
- الکافی، محمد بن یعقوب کلینی، تهران، دارالکتب الاسلامیه، چهارم، ۱۴۰۷ ق.
- کتاب من لایحضره الفقیه، محمد بن علی بن بابویه (شیخ صدوق)، قم، دفترانتشارات اسلامی وابسته به جامعه مدرسین حوزه علمیه قم، دوم، ۱۴۱۳ ق.